

*Monthly Multidisciplinary
Research Journal*

*Review Of
Research Journals*

Chief Editors

Ashok Yakkaldevi
A R Burla College, India

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies,
Sri Lanka

Welcome to Review Of Research

RNI MAHMUL/2011/38595

Review Of Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

ISSN No.2249-894X

Regional Editor

Dr. T. Manichander

Sanjeev Kumar Mishra

Advisory Board

Kamani Perera

Regional Centre For Strategic Studies, Sri Spiru Haret University, Bucharest, Romania
Lanka

Ecaterina Patrascu

Spiru Haret University, Bucharest

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Romona Mihaela
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu

Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Xiaohua Yang

University of San Francisco, San Francisco

Karina Xavier

Massachusetts Institute of Technology (MIT),
USA

May Hongmei Gao

Kennesaw State University, USA

Marc Fetscherin

Rollins College, USA

Liu Chen

Beijing Foreign Studies University, China

Mabel Miao

Center for China and Globalization, China

Ruth Wolf

University Walla, Israel

Jie Hao

University of Sydney, Australia

Pei-Shan Kao Andrea

University of Essex, United Kingdom

Loredana Bosca

Spiru Haret University, Romania

Ilie Pintea

Spiru Haret University, Romania

Mahdi Moharrampour

Islamic Azad University buinzahra
Branch, Qazvin, Iran

Titus Pop

PhD, Partium Christian University,
Oradea,
Romania

J. K. VIJAYAKUMAR

King Abdullah University of Science &
Technology,Saudi Arabia.

George - Calin SERITAN

Postdoctoral Researcher
Faculty of Philosophy and Socio-Political
Sciences
Al. I. Cuza University, Iasi

REZA KAFIPOUR

Shiraz University of Medical Sciences
Shiraz, Iran

Rajendra Shendge

Director, B.C.U.D. Solapur University,
Solapur

Awadhesh Kumar Shirotriya

Nimita Khanna

Director, Isara Institute of Management, New
Delhi

Salve R. N.

Department of Sociology, Shivaji University,
Kolhapur

P. Malyadri

Government Degree College, Tandur, A.P.

S. D. Sindkhedkar

PSGVP Mandal's Arts, Science and
Commerce College, Shahada [M.S.]

Anurag Misra

DBS College, Kanpur

C. D. Balaji

Panimalar Engineering College, Chennai

Bhavana vivek patole

PhD, Elphinstone college mumbai-32

Awadhesh Kumar Shirotriya

Secretary, Play India Play (Trust),Meerut
(U.P.)

Govind P. Shinde

Bharati Vidyapeeth School of Distance
Education Center, Navi Mumbai

Sonal Singh

Vikram University, Ujjain

Jayashree Patil-Dake

MBA Department of Badruka College
Commerce and Arts Post Graduate Centre
(BCCAPGC),Kachiguda, Hyderabad

Maj. Dr. S. Bakhtiar Choudhary

Director,Hyderabad AP India.

AR. SARAVANAKUMARALAGAPPA

UNIVERSITY, KARAIKUDI,TN

V.MAHALAKSHMI

Dean, Panimalar Engineering College

S.KANNAN

Ph.D , Annamalai University

Kanwar Dinesh Singh

Dept.English, Government Postgraduate
College , solan

More.....

REVIEW OF RESEARCH

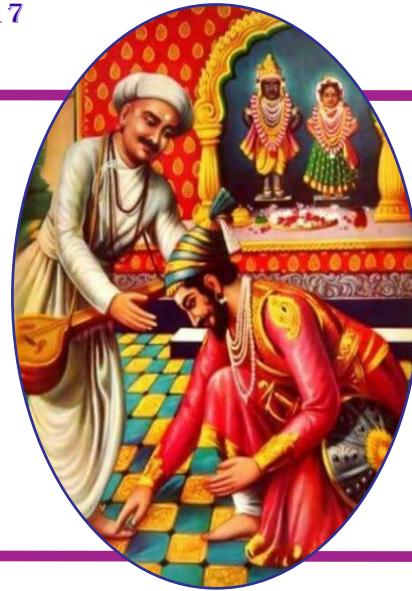

ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 3.8014(UIF)
VOLUME - 6 | ISSUE - 10 | JULY - 2017

समर्थ रामदासांची सामाजिक भूमिका

सौ. प्राची हेमंत पाटेकर
(लोणावळा) टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे.

प्रस्तावना :

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

समर्थ रामदास म्हणजे आपल्या महाराष्ट्रातील एक प्रमुख संत. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत एकनाथ संत नामदेव आणि समर्थ रामदास ही महाराष्ट्राला लाभलेली, महाराष्ट्रात घडलेली आणि महाराष्ट्राला बदलवणारी संतरुपी रलेच आहेत. सर्वांचे कार्याही अनमोल असेच आहे. यातील समर्थ रामदास म्हणजे एक उत्तुंग, कणाखर, प्रखर आणि तेजस्वी व्यक्तीमत्व. सदा फूट उंधीचे, बांधीचे आणि बलवान देहयष्टीचे, चेह-यावर कमालीचा आत्मविश्वास आणि तेज असणारे अतिशय वेगळे समर्थ रामदास. म्हणजे लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत प्रत्येकावर त्यांना पाहताक्षणीच भुरल पाडणारे, त्यात वरोबर एक प्रकारचा विश्वास देणारे व्यक्तीमत्व समर्थाचे होते. याचवरोबर त्यांची सारासारा विवेकबुद्धी, विचारसारणी, दूरदृष्टी, प्रत्येक कामाचे उत्कृष्ट नियोजन हे समर्थाचे पैलू होते.

सतराव्या शतकात मुस्लिम राजवटीत असताना, तेही क्लौयांच्या सर्वं सीमा गाठणा-या राजवटीत समर्थांचे जे कार्य होते ते अतुलनीयच होते. त्याकाळी अत्यंत भयानक सामाजिक परिस्थिती निर्माण झालेली होती. समाज अगतिक झालेला असताना समर्थाच्या रूपाने आशेचा किरण उगवला. प्रभु श्रीरामचंद्रांच्या हनुमंताने समर्थाच्या रूपात अवतार घेतला आणि शिवाच्या अंशाने छत्रपती शिवरायांच्या रूपात अवतार घेतला आणि दोघांनी जो काही इतिहास घडविला त्याला तोड नाही. स्वराज्यस्थापना होऊन समाजाने स्वतंत्र श्वास घेतला कारण पातशाह्यांना झुगारून देण्याचे महान कार्य समर्थ आणि छत्रपतींनी केले.

आत्मापर्यंत म्हणजे युगानुयुगे पृथ्वीवर जेव्हां जेव्हां अराजक निर्माण झाले तेव्हा तेव्हा परमेश्वराने खलनिर्दलन करायला, मानवधर्म टिकविण्यासाठी, तसेच भयभीत समाजाला त्यातुन बाहेर काढण्यासाठी अवतार घेतले आहेत आणि त्या युगातही त्यावेळची जवळजवळ दोन तीन शतके समाजाची मुस्लीम राजसत्तांच्या आक्रमणामुळे जी अवस्था झाली होती ती झुगारण्याकरीता परमेश्वराने निश्चित योजना आखली ती म्हणजे समर्थ रामदास आणि छत्रपती शिवरायांना या पृथ्वीतलावर पाठवायची.

त्या काळातील निर्माण झालेली सामाजिक परिस्थिती आणि नंतर जे सामाजिक परिवर्तन झाले की, त्याची परिणीती स्वराज्यस्थापनेत झाली. आपला हिंदूधर्म जो लयाला चालला होता तो कसा वाचला, समाजाला पुढे जाण्यासाठी नवीन उमेद निर्माण कशी झाली, मुस्लिम सत्तांचा कसा पाडाव झाला ते आपल्याला बघायचे आहे.

जवळजवळ ९९-९२ व्या शतकापासूनच मुसलमानी सत्तांनी आपला मोर्चा हिंदुस्थानाकडे वळविला होता. आपल्या सुखी आणि सुजलाम-सुफलाम् देशाला या राजसत्तांची दृष्ट लागायला लागली होती. या मुस्लिम सत्तांनी नंतर नंतर आपले पाश या देशभोवती आवळायला सुरवात केली होती. अतिशय कुरुतेने, निरलज्जपणाने आणि सत्तेच्या आभिषाने त्यांची पावले देशात रोवली जायला लागली आणि म्हणता म्हणता आपला देश त्यांच्याकडून गिळकूत व्हायला लागला, त्यांची सत्ता जुलूमाने जबरदस्तीने आणि मनमानीने प्रस्थापित व्हायला लागली.

देशातील अशा या परिस्थितीत प्रभु श्रीरामचंद्रांनी आपला लाडका, निस्सिम भक्त हनुमान याला समर्थ रामदासांच्या रूपात अवतार घेऊन पाठविले. समर्थ रामदास यांचे संपूर्ण नाव नारायण सूर्योजीपंत ठोसर. जालना जिल्हातील जांब या खेडयातील कुळकर्णी सूर्योजीपंत ठोसर आणि त्यांच्या पत्ती राण्यावृद्ध यांच्या पोटी नारायणाचा जन्म झाला. लहानपणापासूनच या नारायणाचे गुण आणि त्याचे व्याकितमत्व फारच वेगळे होते. हा नारायण काही इतर सर्वसामान्य मुलांसारखा नव्हता. हा अतिशय खोडकर आणि द्वाड होता. दिवसभर घराबाहेर पोरांवरोबर हुंदडणे हा त्याचा महत्वाचा उद्योग होता. नारायणाच्या खोडयांना अगदी ऊतच यायचा. झाडांवर चढणे, चिंचा, कै-या, आवळे पाडून खाणे, गोटया खेळत बसणे, नदीत उडया घेणे, दुव्या मारणे असे नारायणाचे वेगळेच छंद असायचे. पण याचवरोबर तल्लख बुद्धीच्या जोरावर नारायणाला एकदाच शिकवले की दुस-या क्षणी त्याचे पाठ व्हायचे. त्यामुळे रुद्ध, समासचक, रुपावळी, पूजा, वैश्वदेव तो पटकन शिकला. पण नारायणाची आई म्हणजे राण्यावृद्ध त्याच्यावर खूप चिडल्या आणि नारायणाला बोलल्या, “तु काही घरची चिंता करत नाही”. हे ऐकून नारायण गंभीर झाला, कुठे तरी अंधा-या अडगळीच्या खोलीत जाऊन बसला. जेव्हा तो सापडला तेव्हा आईने विचारले, “काय करतो आहेस इथे?”“ नारायण म्हाणाला, “आई, मी चिंता करीतो विश्वाची”. हा प्रसंग म्हणजे समर्थांची पुढील कार्याची मुहूर्मेढच होती. या उनाड आणि साहसी वागण्यात नारायणाच्या पुढील उत्तुंग समाजकार्याची बीजे रोवली होती. त्याचा जन्मच मुळी त्यासाठी झाला. असा हा नारायण ९९-९२ वर्षांचा झाला आणि लग्नाच्या अक्षता डोक्यावर पडत असताना भर लग्नमंडपातून पळाला तो कायमचा. लोकांच्या दृष्टीने तो लग्न नको म्हणून पळत असावा असे होते. पण प्रत्यक्षात त्या

नारायणाची झेप थेट मारुतीरायांसारखी होती ती पुढे फार मोठे सामाजिक कार्य करण्यासाठी.

अशा रीतीने पलायन, खरं तर हे पलायन म्हणजे ‘सावध पलायन’ होते. अशा रीतीने निघून नारायणाने थेट नाशिकची पंचवटी गाठली. प्रभू श्रीरामचंद्रांच्या भूमीत जेव्हा काळयाराम मंदिरात त्याने रामचरणी मस्तक ठेवले तेव्हा प्रभू श्रीरामचंद्रांनी दर्शन देऊन नारायणाला आर्शिवाद दिला. त्यानंतर पुढे १२ वर्षे नारायणाने नाशिकमध्येच गोदावरी आणि नंदिनी या नद्यांच्या संगमावर टाकळी येथे राहून पुरश्वरण पूर्ण केले. पुरश्वरणानंतर तेजस्वी असा हा नारायण २४ वर्षाचा झाला आणि देशातील सामाजिक परिस्थितीचे अवलोकन करण्यासाठी, प्रत्यक्ष डोळयांनी पाहण्यासाठी तीर्थाटन करायला बाहेर पडला आणि समर्थ रामदास झाला.

तीर्थटनाच्या काळात केवळ सामाजिक स्थिती कशी आहे, हिंदुस्थानात माणसं कशी राहात आहेत. याचे अवलोकन समर्थाना करायचे होते. अर्थातच नुसतेच निरीक्षण करणे अभिप्रेत नव्हतेच मुळी, त्यात योजना होती पुढील कार्याची. या काळात समर्थांनी हिंदुस्थानातील चारी दिशा धुंडाळल्या, अनेक तीर्थांचे दर्शन घेतले. मुख्य म्हणजे त्यांचे दैवत श्रीरामरायांचे त्यांनी अयोध्येत दर्शन घेतले. संपूर्ण देशातील परिस्थिती पाहिली, अभ्यासली. महाराष्ट्रातून सुरवात करून महाराष्ट्रात परतले ते अवघी परिस्थिती अवलोकन आणि त्यावर उपाययोजना करण्याचे ध्येय ठरवूनच.

समर्थ काळातील सामाजिक परिस्थिती

त्या काळातील सामाजिक स्थिती अतिशय भयानक, हृदयद्रावक आणि दयनीय झाली होती ती राजकीय परिस्थितीमुळे, त्या यवनी राजवटीच्या अंदाधुंदीमुळेच. देशात उत्तरेकडे मुसलमान राज्यकर्ते धिंगाणा घालत होते. दक्षिणेकडे फिरंगी, वलंगेज, आंग्रेज आणि अरब हे बलदंड खलाशी धुमाकुळ घालत होते. पोर्टुगीजींचे शासन आपल्या धर्माचा प्रसार करीत होते आणि मध्यभागी म्हणजे महाराष्ट्रात पाच शाहीयांचे जुलूम असे हे आपल्या देशातील एकूण चित्र होते. या राजकीय संघर्षात सर्वसामान्य समाज होरपळत होता. ही मुस्लीम सत्ता काय करीत होती? तर सतत सर्वदूर जालपोळ, मनमानी, लूटालूट, कत्तली, स्त्रीयांची विटंबना, त्यांना पळवून नेणे, अनन्वित छळ, रोजच्या धाडी, देवालयाचा विघ्वंस असे सर्व जणू महान धर्मकृत्यच आहे असे समजून करीत होती. या सर्वांचा परिणाम होऊन पराकोटीचे दारिद्र्य जनतेच्या वाटेला आले. सामान्य माणसाची दारूण विटंबना होत होती. अन्यायाने जुलूमांनी कळस गाठला होता. अशा रीतीने समाजाचे जिवित, वित्त आणि शील उघडयावर पडले होते.

आणि यामुळे सर्व समाज लाचार झाला होता, अन्याय सहन करीत होता, अन्याय विरुद्ध येणारी चीडही कुठेतरी गायब झाली होती आणि पातशहायांपुढे गुडधे टेकण्यातही धन्यता मानत होती. त्याचाच परिणाम म्हणून समाजाचे संघटन विघडले होते, परस्परांमध्ये विलक्षण दुरावा निर्माण झाला होता, लोकांची मने दुर्भगली होती, यातून धर्मही सुटला नाही. मोगल धर्मांध होते आणि हिंदुधर्म नष्ट करून त्याजांनी मुसलमान धर्म स्थापन करणे हे ईश्वराचे कार्य आहे असेच ते समजत. धार्मिक जुलूमही पराकोटीला गेले होते आणि देवालयांचा व मुर्तींचा विघ्वंस चालला होता. यातच भर म्हणून पर्जन्य राजा रुसला होता. दुष्काळ पडला होता. ‘पराचक निरूपणात’ समर्थ म्हणतात.

पदार्थ मात्र तितुक्का गेला । नुस्ता देशची उरला ॥

येणे करीता बहुताला । संकट जाले । १९ ॥

माणसा खावया अन्न नाही । अंथरुण पांघरुण तेही नाही ॥

धर कराया सामग्री नाही । काय करीती ॥ २० ॥

पुढे आला पर्जन्य काळ । धान्य महाग दुष्काळ ॥

शाकार नाही भळभळ । रिचवे पाणी ॥ २१ ॥

यात मुलेबाळेही भरडली गेली, स्त्रियांचे तर हालच पहावत नव्हते. समर्थ म्हणतात,

किती उत्तमा त्या स्त्रिया भ्रष्टविल्या ॥

किती गुजरीणी ब्राह्मणी भ्रष्टविल्या ॥

किती शंमुखी जाहाजी फाकविल्या ॥

किती येक देशांतरी त्या विकल्या ॥

किती सुंदरा हाल होऊनी मेल्या ॥

लोक नीलांड नीलांड काढुनी नेती पोरी ॥

पर्जन्याच्या अभावामुळे दुष्काळ तर पडलाच, माणसांची उपासमार व्हालया लागली, याला एक महत्वाचे कारण म्हणजे प्रजेला दास्यात व दावात ठेवण्यासाठी त्या मुस्लिम बादशहान्ना जे अवाढव्य लष्कर पोसावे लागे त्यासाठी आणि स्वतःच्या वैभवाने जगाला दिपवावे म्हणून जो खर्च करावा लागे तो रयतेला पेळूनच भागवावा लागे. अशातच चोर, दरोडेखोर, लुटाऱ, पेंडारी, ठग या सगळ्यांच तर जणू काय पेवंच फुटलं. कुणीही उठावं, चार- दहा गडी गोळा करावेत, रात्रीचे हातात टेंबे घेऊन कोणत्याही गावांत घुसाव, कोण कुणाला रोखणार? या परिस्थितीत कोणी कुणाला आधार द्यायला नव्हतं, अश्व पुसायला कोणी नव्हतं, जो तो अगतिक, लाचार आणि भ्यायलेला होता.

अशा या अत्यंत गंभीर परिस्थितीचा सामना करायला हवा होता, अंदाधुंदी संपवायला हवी होती, अन्यायाविरुद्ध वंड पुकारायला हवे होते आणि परकीय सत्तेला हाकलून लावायला हवे होते. यासाठी समाज पुन्हा एकदा जागृत व्हायला हवा होता, माणसामाणसांची मने जुळायला हवी होती, समाज संघटीत होणे आवश्यक होते. मुल्यशक्षणाची पुन्हा एकदा जस्ती होती. अशा या दुःखी अगतिक समाजाला कुणी तरी योग्य दिशा दाखविणारा हवा होता जो त्यांना या परिस्थितीतून सहीसलामत सोडवील. या परिस्थितीत समर्थ रामदासांचे मन दुःखी झाले, त्यांना हे दुःख पाहवेना, भोवतालच अरिष्ट सहन होईना आणि ते या समाजामागे हिमतीने उभे राहिले. तीर्थाटनाच्या काळातच ते एक एक योजना ठरवित जात होते. आता या योजना अंमलात आणण्याची वेळ आली आहे हे त्यांनी जाणले. अशा रीतीने त्यांच्या कायांला सुरवात झाली ती या विचाराने की या रयतेला आधार हवा, वाली हवा, नेता हवा, स्वराज्य स्थापन व्हावे आणि एखाद्या राजाने ही धुरा सांभाळावी. असा आधार शेवटी समर्थाना मिळाला. शिवरायांचा अवतार झाला. शहाजीराजे भोसल्यांनी आपल्या शिवबाला, जिजाईना पुणे जहागिरीवर पाठविले आणि त्यांच्या जोडीला दिले दादोजी कोंडदेव. या शिवबाले लहानपणापासूनच शाही अन्याय – अत्याचार पाहिले होते. या भारतभुमीवर इतक्या परकीय राजवटी न नांदता स्वतःचं एक राज्य असावं असं शिवबाला वाटायला लागलं. आईची तेजस्वी शिकवण आणि दादोजीच बाणेदार शिक्षण यात हा सिंहाचा बछडा चांगलाच तयार झाला आणि स्वराज्यस्थापनेची बीजे रुजायला लागली.

शहारीजीराजे आणि समर्थांमध्ये अनेक वेळा मसलती झाल्याच होत्या. समर्थांच्या कार्याची दिशा ठरली आणि शहारीराजांच्या वतनातील कृष्णा काटचे मसूर हे ठिकाण निवडून आपल्या कार्याला त्यांनी सुरवात केली अन् तरुण तडफदार व्यक्तीमत्वाचे शिवराय आणि समर्थ एकरूप झाले. त्यांचे एकत्रित कार्य म्हणजे स्वतंत्र असे स्वराज्य, ते निर्मिले गेले आणि जनता परत एकदा सुखाने श्वास घ्यायला लागली. अर्थात हे कार्य काही सोपे नव्हते. पण समर्थांच्या बुद्धीमता, दूरदृष्टी, सदविवेक, तडफदारपणा, कणखरपणा, अचूक निर्णयक्षमता अशा अनेक उत्तम गुणांनी सामाजिक परिस्थितीचे जे स्थित्यंतर झाले ते अद्वितीय आहे. त्यांनी ही परिस्थिती कशी बदलली ते पाहू.

हे स्थित्यंतर घडविण्यासाठी समर्थांना प्रथम काय करायचे होते ? तर सर्व समाजघटकांना एका सूत्रात बांधायचे, समाजाची शक्ती संघटित करायची, भितीग्रस्त समाजाला आधार द्यायचा, भक्तीमार्पणाचा प्रसार करायचा, लोकांना अध्यात्माकडे वळवायचे, त्यांच्यासमोर हेतूपूर्वक शस्त्रसंपन्न दैवेते ठेवायची, त्यांच्यात मानसिक बदल घडवून आणायचा, अन्याविरुद्ध बंड करायला लावायचे, बलोपासनेची गोडी लावायची, एकूणच सर्व प्रकारे समाज प्रबोधन करायचे आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे जनतेच्या मनात स्वराज्याचे स्वप्न निर्माण करणे, समाजाला जागृत करणे हा समर्थांच्या सामाजिक उत्थापनाचा केंद्रविंदू होता. हिंदवी स्वराज्याचा तर त्यांनी ध्यासच घेतला होता.

यासाठी समर्थांनी कशा योजना राबविल्या ? तर

मुख्य योजना म्हणजे

“मुख्य हरीकथा निरूपण। दुसरे ते राजकारण।

तिसरे ते सावधपण। चौथा अत्यंत साक्षेप।” याची शिकवण

‘मुख्य हरीकथा निरूपण’

समर्थांना एका गोष्टीची पुरेपूर जाणीव होती ती म्हणजे समाजात जे परिवर्तन घडवून आणायचे आहे त्यासाठी समाजातील प्रत्येक माणसाला आत्मज्ञान व्यायला हवे, तरंच हे परिवर्तन होणे सोपे जाईल, तसेच अध्यात्मिक कार्यासाठी धर्माची बैठक पक्की हवी. यासाठी त्यांनी “मुख्य हरीकथा निरूपण” ला पहिले महत्व दिले. भगवंताची उपासना, भक्ती करताना जर मनापासून गोडीने केली तर आपोआप भगवंताबद्दल आकर्षण, ओढ वाटायला लागते. माणसाची प्रवृत्ती चांगली नसेल तर हळूहळू ती चांगली होत जाते आणि मुळातच चांगली असेल तर तो माणूस भगवंताच्या चरणी पूर्ण लीन होतो आणि सत्कर्म करायची त्याची इच्छा बळावत जाते. समर्थांना हाच बदल प्रथम अपेक्षित होता. या उपासनेचा, भक्तीचा मार्ग समाजानी अवलंबावा म्हणून समर्थांनी प्रयत्न सुरु केले. “मुख्य हरीकथा निरूपण” म्हणजे मूर्ती स्वरूपातील सगुण साकार परमेश्वराचे गुणगान करा, आपल्याला आवडते त्या देवाची भक्ती करा सांगितले.

संगुणोपासनेसाठी समर्थांनी प्रभूरामचंद्राची निवड करण्यावर भर दिला कारण प्रभूरामचंद्र एक उत्तम पुत्र, बंधू, पती आणि राजा म्हणून एक सर्वोत्तम आदर्श होते. त्यांच्या सद्गुणांचा अवलंब करावा त्याचा पराक्रम जाणून ध्यावा म्हणून त्यांना समर्थांनी समाजासमोर भक्तीसाठी ठेवले. रामोपासना करण्यासाठी भागवतात सांगितल्याप्रमाणे ‘श्रवण कीर्तन विष्णो स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥’ असे भक्तीचे नऊ प्रकार म्हणजेच नवविद्या भक्ती मार्ग लोकांसमोर ठेवला. अर्थातच श्रवण, कीर्तन, नामस्मरण, पादसेवन अर्चनं, वंदनं, दास्यं, सख्य आणि आत्मनिवेदन अशा या नऊ मार्गांनी केलेल्या भगवंताच्या उपासनेचे महत्व पटवून दिले.

तसेच समाजाच्या मनात शौर्याची भावना निर्माण होणेही गरजेचे होते. धर्मस्थापनेच्या कार्यात आणि अन्यायाला प्रतिकार करण्यासाठी जी वीरश्री अंगात संचारायला हवी त्यासाठी समर्थांनी हनुमंताचा आदर्श समाजापुढे ठेवला. हनुमंतासारखे बलवान व्हावे, शौर्यवान व्हावे, घडाडी यावी यासाठी सूर्यनमस्कार, व्यायाम, खेळ, आहार-विहार याची शिकवण ध्यायला सुखवात केली.

‘दुसरे ते राजकारण’

भक्ती आणि उपासनेचा मार्ग अवलंबल्यावर दुसरा विचार राजकारणाचा होता कारण परकीय सत्तेचा वीमोड करून आपल्या स्वतंत्र हिंदवी स्वराज्य स्थापनेच्या कार्यात सहभागी व्हावे. समर्थांना काही प्रत्यक्ष राजकारणात भाग ध्यायचा नव्हता पण अप्रत्यक्षपणे जे स्वराज्य स्थापनेसाठी शिवाजीराजांचे जे कार्य चालू होते त्यात अप्रत्यक्षपणे सहभागी होऊन सहाय्य करायचे होते. भक्ती, उपासनामार्गासाठी जे मठ निर्मिले त्यांच्या महंतींचा स्वराज्यनिर्मितीच्या कार्यातील लोकांनी त्या कार्यास प्रवृत्त करणे, सर्वसामान्य माणसांनाही राजकीय रिस्थीचा समज देणे, उत्तमोत्तम कार्यकर्ते तयार करणे याची शिकवण दिली. सर्वकष प्रयत्न समाजाभिमुख राजकारण यावर त्यांचा भर होता. अशा रीतीने आपले राज्य ‘स्वराज्य’ व्हावे. त्याला मिळालेल्या नेतृत्वाला अर्थात एक जाणता राजा ‘शिवराय’ यांना समाजाकडून ज्या अपेक्षा होत्या त्या पूर्ण करायला समर्थांनी सर्वतोपरी सहाय्य केले आहे.

‘तिसरे ते सावधपण’

समर्थांनी जेवढे हरीकथा, राजकारणाला महत्व दिले तेवढेच महत्वाचे सर्वाविषयी सावधपण. लहानातील लहान गोष्टीपासून मोठ्यातल्या मोठ्या गोष्टीतही सावधपणा हवाच. अगदी चोवीस तास माणसाने सावध राहीले पाहिजे. सतर्कता ही अत्यंत आवश्यक बाब आहे. मूर्तींमंत उदाहरण म्हणजे शिवराय, ते कायम सतर्क व सावध असायचे. अर्थातच समर्थ स्वतःच कायम सतर्क व सावध असायचे. कारण त्यांना विश्वास होता की त्यामुळे माणसाला दूरदृष्टी ठेवून विचार करता येतात. अफजलखान वध आणि अग्रयाला प्रत्यक्ष औरंगजेबाकडे नजरकेदेत असताना ते सहीसलामत महाराष्ट्रात सुखरुप पोहोचले यातच ते किती सावधपणा बालगून अग्रयातून निस्टरले आणि महाराष्ट्रात पोहोचले. समर्थांनी शिवरायांनाही आदेश केलाच होता की तुमच्या तुळजाभावानीची कृपादृष्टी असली तरी अखंड सावध राहूनच कार्य करायला हवे. प्रपंच करताना, व्यवसायातही दक्ष रहायला पाहिजे. तसेच समाजजीवनात, युधात कसे सतर्क असायला लागते याचे महत्व समर्थ सांगतात. समर्थांचे महंत, शिव्य लोकसंग्रह करीत तेव्हांसुधा समर्थांनी त्यांना सावधानता कशी बालगावी, त्यांचे कसे निरीक्षण करावे हे शिकवले. तत्कालीन सामाजिक, राजकीय रिस्थीत सर्वांनी सावधानता बालगायची नितांत गरज होती. समर्थांनी समाजाला महंतांना, शिवरायांना, संभाजी राजांना हा मोलाचा सल्ला दिला होता.

‘चौथा अत्यंत साक्षेप’

‘साक्षेप’ म्हणजे अखंड प्रयत्न, सतत उद्योगशिलता आणि जे कायचे ते अत्यंत निष्ठापूर्वक. असा हा ‘साक्षेप’ चा व्यापक अर्थ आहे. समर्थांनी प्रयत्न समर्थांनी आपल्या जीवनात, कार्यात, समाजप्रबोधन करताना अत्यंत महत्व दिले आहे. समर्थांना निरोद्योगीपणाचा, आलशीपणाचा अतिशय तिटकारा होता. समर्थ म्हणतात, प्रपंच, परमार्थ, समाजकारण, राजकारण काहीही असो त्यात सतत प्रयत्नशीलता असायला हवी. समर्थ म्हणतात, “केल्याने होत आहे। आधह केलेची पाहिजे.” त्यामुळे आळस, निद्रा, दुस्चितपणा सर्व सोडून आपल्या साध्याकडे प्रयत्नपूर्वक, निष्ठापूर्वक वाटचाल करावी. एकही क्षण असातसाच वाया घालवू नये. तत्कालीन परिस्थितीत, समाजपातळीवर समर्थांना समाजाकडून संघटित

प्रयत्न अपेक्षित होता. म्हणून समर्थ कर्तव्यशून्य लोकांना जागृत करायचे असेल ‘वन्ही चेतवावा रे। चेतविताच चेततो.’ अशा प्रकारे म्हणजेचे माणसाची मने चेतविण्याचे मोठे कार्य करण्याची शिष्यांना शिकवण देत.

प्रभू श्रीरामचंद्रांसारखी संशब्द आणि हनुमंतासारखी बलाढय म्हणजे त्यांची वीरश्री भावेल, तर तुळजाभवानीसारखी रणरागिनी देवता अशी दैवते समाजासमोर आदर्श म्हणून ठेवली. श्रीरामांची, हनुमंतांची मंदिरे, मठ जागोजागी स्थापन केले की ज्यायोगे सतत त्यांची वीरश्री, त्यांचे सद्गुण, आदर्श समाजाच्या नजरेसमोर सतत दिसतील. लोकांना त्यांची उपासना करायला लागली, भक्तीमार्गाचा अवलंब करायला लागला. तसेच हनुमंतासारखे बलवान असण्यासाठी ते आपले शरीर हवे याचे महत्व पटवून द्यायला सुरवात केली. समर्थ स्वतः: अत्यंत कडक शिस्तीचे असल्याने शिस्तीवरही त्यांचा भर होता. मठांमधून सूर्यनमस्कार, व्यायाम, खेळ, योग्य आहार-विहार अशा शरीर घडविण्यासाठी आवश्यक असणा-या गोष्टीचे महत्व समाजाला पटवून देऊन त्यांची तयारी करून घेतली. श्रीरामांचे आदर्श समाजासमोर आणले, हनुमानाच्या वीरश्रीचे वर्णन ऐकवले. यामुळे हळूहळू समाजाची मानसिकता बदलायला लागली.

समर्थांनी सामाजिक स्थित्यंतराचे कार्य त्यांच्या संप्रदायाच्या सहाय्याने केले. सर्व स्थापिलेल्या मठांचा त्यांनी व्यस्थित उपयोग केला अर्थात त्यासाठीच त्यांची मठनिर्मिती होती. म्हणजेच समाजप्रबोधनासाठी, अगदी राज्यावरचे पारतंत्र्य दूर करण्यासाठी हे मठ एक साधन म्हणून उपयोगी पडत गेले. प्रत्येक मठावर समर्थांनी महंतांची नेमणूक केली. अर्थातच महंतांची पात्रता त्यांच्या गुणवत्तेप्रमाणेच ठरवली. प्रत्येक महंताला त्यांनी पारखून, तावून, सुलाखून घेतले म्हणजेच अध्यात्माचा प्रसार सामाजिक दृष्टीकोन ठेवून केला. संस्थेचे व्यवसीपन कार्य, विक्रेत्याकरण, स्थानिक संस्थाना अधिकार, संघटीत यंत्रणा, साध्ये, कार्यप्रणाली अशा आत्ता ऐकायला येणा-या या गोष्टी समर्थांनी सतराव्या शतकात ठरवून उमंलात आणल्या. सामाजिक परिवर्तन घडविण्यासाठी हे मठ कसे कार्य करत होते ? तर समाजप्रबोधन करताना राजकारण करायला या महंताना सांगितले होते यामुळे लोकांमध्ये स्वराज्याची आकांक्षा निर्माण झाली. शिवरायांच्या स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नांना समर्थांच्या महंतांनी गुप्तपणे मदतच केली आहे. भारतभर स्थापलेल्या मठांच्या आधारे शिवराय आण्याहुन सुखरुपणे महाराष्ट्रात परतले होत. यावरून कल्ते की समर्थ तर इकडे महाराष्ट्रात असताना त्यांच्या महंतांनी हे कार्य कसे चोख पार पाडले. हरिकथा निरुपणातूनसुधा जागृतीचे कार्य व्हायचे. हरिकथा, उत्सव त्यासाठी एकत्र येणा-या लोकांतून भावी कार्यकर्ते निवडण्याचे काम हे महंत करीत. लोकसंग्रह, लोकजागृती आणि लोकसंघटना ही सामाजिक कार्याची त्रिसूत्री समर्थांनी बांधली.

याचबरोबर समर्थांनी मोठे कार्य केले ते म्हणजे शिवरायांना वेळोवळी सल्ला दिला आहे. अशा रीतीने समर्थांनी तनाने, मनाने सामाजिक कार्यात स्वतः ला झोकून दिले होते आणि त्यांच्याच या परिश्रमांमुळे, जाणीवा, प्रयत्न, आकांक्षा यामुळे सर्व समाज भयरहित झाला, अध्यात्माची आवड निर्माण झाली, बलोपासनेने समाज बलवान झाला, श्रीरामांच्या आदर्शांमुळे श्रीरामांना पूजायला लागला, त्यांची उपासना करायला लागला त्यामुळे समाजाच्या आत्मविश्वास वाढला, कण्यखर वृत्ती अंगी बाणायला लागली, प्रत्येक गोष्ट सद्विवेक बुध्दीने करायची सवय लागली. अन्यायाविरुद्ध चीड निर्माण होऊन त्याविरुद्ध उभे ठाकायची हिंमत निर्माण झाली. अंगात वीरश्री संचारायला लागली आणि खरोखरीच स्वराज्यनिर्मिती झाली. छत्रपती शिवरायांसारखा एक समर्थ शिष्य स्वतंत्र राज्याचा राजा झाला. असे हे अद्वितीय अनमोल समाजपरिवर्तनाचे कार्य समर्थ रामदासांनी केले आहे.

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

संदर्भ ग्रंथ

- १)“श्री समर्थ आणि समर्थ संप्रदाय” र. रा. गोसावी.
- २)“श्री दासायन” अनंतदास रामदासी.
- ३)“श्री समर्थांच्या सामाजिक जाणीवा” सौ. कुमुदिनी देशपांडे.
- ४)“पाच संतचरित्रे” गोपाल नीलकंठ दांडेकर.
- ५)“महाराष्ट्रातील पंथ” सुहास अगरकर.

Publish Research Article

International Level Multidisciplinary Research Journal

For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- * Directory Of Research Journal Indexing
- * International Scientific Journal Consortium Scientific
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- DOAJ
- EBSCO
- Crossref DOI
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Review Of Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-
413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com